

Vasi Yönetiminden Eytam Sandığına: Eytam Emvalinin Değerlendirilmesinde Kullanılan Finansal Araçlar ve Uygulamaları

Çiğdem Gürsoy*

Giriş

Sözlük manası olarak, yetim kelimesi çeşitli nesnelere için yalnız olmak, tek başına kalmak anlamını ifade etmektedir. Yetimin asıl manasının çocuğun babasını kaybetmesi olduğunu öne süren bir başka görüş de bulunmaktadır. Her iki görüşün katkısı ile babası vefat ettiği için tek kalan çocuklara yetim adı verilmiştir. Çoğulu eytâmdır.¹İslâmiyet öncesi ve sonrasında Türk toplumunun yetimlere verdiği önem çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu da yetimlere özel ilgi göstererek haklarının korunması, kalan mirasın değerlendirilerek gerekli ihtiyaçlarının karşılanması için dönemlerine özgü uygulamalar geliştirmiştir. İslâmiyet'in ilk yıllarından 19. yüzyılın ortalarına kadar vasilerin yönetiminde olan yetim malları, merkezileştirme çalışmaları kapsamında 1851'de Eytam Nezareti tarafından yönetilmeye başlanmıştır.² 1926'ya kadar süren uygulama, nezaret bünyesindeki mal varlıklarının Eytam ve Eramil Bankası'na devretmesi ile son bulmuştur.

Vasilik ve nezaret çalışmalarının ana teması, yetimlere miras kalan menkul ve gayrimenkullerin usulünce değerlendirip gelirleri ile ihtiyaçların karşılanması üzerine kurgulanmıştır. Bu arada sahip olunan gayrimenkullerin bakım ve onarımının yapılarak değerini yitirmemesi, menkullerin ise zaman içinde kıymetlerinin azalması önlenerek yetim hizmetlerinin sürdürülebilir kılınması meselenin diğer bir boyutudur. Görüldüğü üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik-sosyal-kültürel ilişkiler birbirinden ayrı ve fakat birbiri ile yakından bağlantılıdır. İncelenen konuların birbirinden bağımsız ele alındığında bütünü tam olarak göstermemesi, söz konusu ilişkiler arasında yeterince bağ kurulamamasından kaynaklanmaktadır.

* Doç. Dr., İstinye Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, cgursoy@istinye.edu.tr ORCID:0000-0001-9292-1963

1 Abdüsselam Arı, "Yetim", *TDVİA*, XLIII, İstanbul 2013, s. 503.

2 Tahsin Özcan, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytam Sandıkları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14, İstanbul 2006, s. 112.

Bu kapsamda, yetime mal-para kalmadığı durumlarda vakıf kurumu üzerinden gereken ihtiyaçların karşılanmasına yönelik iyileştirmeler yapılmıştır. Dahası, vakıf kurumu içinde de aynı girift ilişkinin devam ettiği, şahıs vakıflarının yanı sıra vakıf sandıklar olarak adlandırılan avarız sandıkları, esnaf sandıkları ve yeniçeri orta sandıklarının hem kendi mensuplarının yetimlerine hem de civar yerlerde ihtiyacı olan yetimlere katkı sağlandığı gözardı edilmemelidir.³ Ayrıca, yeniçeri orta sandıkları yeniçeri yetimlerine mal kaldığı bazı durumlarda tekrar devreye girerek bunların korunması ve değerlendirilmesinde rol almışlardır. Sistemin ağ gibi birbiri üzerinden yayılarak ihtiyaç halinde etki alanını genişlettiği farkedilmektedir.

Çalışmanın ana teması, söz konusu dalı budaklı ilişkiler yumağının zaman içinde geçirdiği değişim ve dönüşümün sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel gelişmelere nasıl yansdığı, yetim mallarının özellikle nakit paraların değerlendirilmesinde ne gibi farklılıklar yarattığı üzerine kurgulanmıştır. Ayrıca araştırma, dönem sınırlaması olmadan zamana yayıldığı için süreç içindeki gelişmeleri izlemek mümkün olmuştur. Örneğin; yetimlere kalan nakitlerin işletilmesinde 16. ve 17. yüzyılda bey' bi'l-istiğlâl usulü yaygın iken 18., 19. ve 20. yüzyılın başlarında muâmele-i şer'iyeye usulünün yoğun olduğu tespit edilmiştir. Bu yüzyıllarda borçlanma işlemlerinin farklılaşması ile birlikte kefil ve rehin istekleri de değişmiştir. 19. yüzyılın ortalarında Eytam Nezareti ve eytam sandıklarının kurulmasından sonra yayınlanan nizamnamelere göre borç verilen paraların iki katı kadar rehin mal alınması zorunlu hale getirilmiştir.

Bugüne kadar yetimler konusunda yapılan değerli çalışmalar; fermanlar⁴, tereke defterleri⁵, hukuki metinler, eytam keseleri⁶ ve eytam sandıkları⁷ belgelerinden araştırılmıştır. Tarihsel süreçte yetimlerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik

3 Çiğdem Gürsoy, Osmanlı'da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları, (İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi), 2015, s. 87; 102.; 371.

4 Fatih Bozkurt, "Yetimi Kolla, Mahmı Korum! Tereke Defterleri ve Yetim Malları (1785-1875)", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II/3, Ocak-2012, s. 69-90; Ahmet Eryüksel, "Osmanlı Devleti'nde Dul ve Yetimler", *Şarkiyat Mecmuası*, S. 8, 1998, s. 331-344.

5 Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659): IV. Faizle İşletilen Paralara Ait Kayıtlar", *TTK Belgeler*, III/5-6, Ankara 1966, s. 31-46.; Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988.

6 Cafer Çiftçi, "Osmanlı Döneminde Bursa'da Eytam Keseleri", *Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5, Yıl 4, Bursa 2003, s. 81-96.

7 Özcan, agm., s. 103.

uygulamalar göz önüne alındığında söz konusu çalışmaların son yıllarda farklı kayıtların ortaya çıkması ile disiplinlerarası boyuta taşınacağı düşünülmektedir. Çalışmada vasi yönetimindeki yetim malları; şeriye sicillerindeki vakfiye, muhasebe, anlaşmazlık, görev değişimi, miras paylaşımı belgelerinden, Eytam Nezaretî ve eytam sandıkları ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki (BOA.) muhasebe defterleri kayıtlarından araştırılmıştır.

Vakıfların Yetimlere Katkısı

Çalışmanın ana konusu yetim mallarının değerlendirilmesi hususu olmasına rağmen miras bırakılmamış yetimlerin nasıl korunduğu meselesi de göz ardı edilmemelidir. Bu aşamada devreye giren vakıflar, yetimlerin ihtiyaçlarını karşılamada önemli görevler üstlenmişlerdir. Şahıs vakıfları ve sandıklara vakfedilen vakıflar aracılığı ile yetimlerin nafakaları, eğitim masrafları, kılık kıyafet ihtiyaçları karşılanmıştır. Mahmut Paşa Mahkemesi'nde 1893'de kaydedilmiş bir vakfiyede Hatice Hatun'un vakfını tamamen fukaraya ve yetimlere yönelik kurduğu tespit edilmiştir.⁸ Vakfedilen 200 tam yüzlük mecdiyenin işletilmesi veya münasip gelir getirecek mülk alınması şart koşulmuştur. Vakıf gelirinden her yıl 400 kuruş fukaraya verilecek, 500 kuruş ise 50'şer kuruştan 10 takım elbise alınıp 10 yetime paylaşılacaktır. Ardından vakfın görevlileri için ayrılan paylar; tevliyet 300 kuruş, üç yılda bir muhasebe 30 kuruş, 20 kuruş kâtip ve 10 kuruş pul masrafı olarak sıralanmış arta kalan meblağın asl-ı mala (ana paraya) eklenmesi istenmiştir. Toplam yıllık harcama 1.260 kuruştur. Nema oranı verilmediği için söz konusu harcamaları karşılayabilecek gelirin elde edilebilmesi ve arta kalanın vakıf parasının üzerine katılması için vakfedilen 20.000 kuruşun en az % 7'den muâmele-i şer'iyeye ile işletilmesi gerekmektedir. Aşağıda ayrıntılarıyla anlatılan bu usulün yetimlere miras kalan paraların işletilmesinde de kullanıldığı görülmektedir.

Yetim kalan yeniçeri çocuklarının miraslarının reşit olana kadar yeniçeri orta sandıklarına devredilmesi yardıma muhtaç olmayan yetimlerin de vakıf hizmetlerinden faydalandığını göstermektedir. Uzunçarşılı, vefat eden yeniçerilerin geride bıraktıkları yetimlerinin terekelerinden gerekli borç-alacak işlemleri halledildikten sonra kayıtların deftere işlendiği ve Efendi Kapısı'ndaki yeniçeri orta sandığında muhafaza edildiğini belirtmiştir.⁹ Buradaki yetim paraların sandıktaki

8 Mahmut Paşa Mahkemesi, sicil no: 162, varak no: 120.

9 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, C I, 3. bs., TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 307-308-309.; Uzunçarşılı, *age.*, C II., s. 558. ve 561.; Tayfun Toroser, *Kavanin-i Yeniçeriyân: Yeniçeri Kanunları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011. s. 68.; 18. yüzyılın sonlarına doğru vakıfların yetimlerin korunup kollanılmasına yönelik kişisel katkıların yanı

vakıf paralar ile birlikte odabaşı tarafından muameleye verilerek ihtiyaçların karşılandığı, reşit olduktan sonra tüm paranın kendilerine verildiği kayıttır. Hesaplar detaylı tutularak nema gelirleri, yetime harcanan ve asl-ı mala eklenen paralar ayrı ayrı başlıklandırılmıştır. Yeniçerinin malı fazla ise yetimin nafakaya ihtiyacı yoksa ve muameleye verilmesi istenmiyorsa Ağa Kapısı'ndaki Kara Sandık denilen yerde muhafaza edilmiştir. Yetim mallarının vakıf malı kapsamı dışında olduğu fakat vakıf sandıklara aktarılarak bölüğün diğer paralarıyla işlem gördüğü dikkat çekmektedir.

Eytam Nezareti kurulduktan sonra vakıf paraların eytam sandıklarında değerlendirildiği örneklerle karşılaşılmıştır. Sosyo-ekonomik ilişkilerin giriftliği net bir şekilde ortaya koyan bu gibi uygulamaların varlığı farklı kredi kurumlarının zaman içinde yollarının kesiştiğinin göstergesidir. Para vakıflarıyla eytam sandıklarının arasındaki iş birliğini gösteren vakfiye kaydına göre; Ahmet Aziz'in 1884'de Ayasofya Mahallesi'nin su ihtiyacına katkı için kurduğu vakıfta vakfettiği 30 tam yüzlük mecdiyeye altını alışlageldiği üzere vakıf mütevellisi tarafından değil eytam sandığı mütevellisi vasıtasıyla değerlendirilecektir.¹⁰ Paranın vakıf tarafından değil de eytam sandığı tarafından işletilmesinde amaç, eytam sandıklarının nema oranlarının vakıflar dahil olmak üzere piyasadaki %9-%10 oranlarına nispetle bir süre daha %12'ler seviyesinden devam etmesine izin verilmesi olmalıdır.¹¹

Bu kapsamda yıllar içinde sandıklarda uygulanan nema oranlarına bakıldığında; 1864 nizamnamesine göre sandık paralarının kisesi altı kuruş 10 para hesabıyla, bir başka deyişle %15 oranından kullanılması istenmiştir. 1887'ye gelindiğinde Meclis-i Vükela kararlarına ait zabıt derkenarından anlaşıldığı üzere yürürlükte olan murabaha nizamnamesi her çeşit faizi %9'a düşürmüştür. Bu kararın menafî ve eytam sandıklarına da uygulanıp uygulanmayacağı sorusuna dair mazbataya cevaben, Menafî Sandıklarının %12'den tenzil olup %9'dan işlem görmeye başladığı, eytam sandıklarının ise bu uygulamanın dışında kalması gerektiği karara bağlanmıştır.¹² Açıkça görüldüğü üzere 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde sandıkların hizmet ettikleri kitle göz önüne alınarak bazılarının bir süre daha yüksek nema oranlarından işletilmeye devam etmesi sağlanmıştır.

sıra kurumsal çalışmalar da söz konusu olmuştur. Bu kapsamda bir vakıf kurumu olan ve bütün masrafları ilgili vakıf tarafından karşılanmış, dârüleytâmlarda kimsesiz çocukların her türlü ihtiyacı karşılanmıştır. Özcan, agm., s. 106.

10 Mahmut Paşa Mahkemesi, sicil no: 149, varak no: 131.

11 BOA, *MV*. 25/41.

12 Gürsoy 2015, *age.*, s. 255.

Vasilik Kurumu

Vasi Tayini

İslâmiyet'in ilk yıllarından Osmanlı'nın kuruluşunda ve sonrasındaki süreçte, babası vefat eden çocuğa rüştünü ispatlayana kadar mallarının idaresi ve gözetip kollanması için mahkeme tarafından vasi tayin edilirdi. Eğer annesi ölmüş ise vasi tayinine gerek kalmaz çocuk babasının sorumluluğu altında olurdu. Ayrıca baba hayatta fakat sorumluluk üstlenemeyecek sağlık koşullarında ise aynı şekilde vasi tayini gerçekleştirilirdi. Bu konudaki bir başka uygulama ise kişilerin vefat etmeden önce çocuklarına vasi tayin etmeleridir.¹³ Dahası, doğmamış çocuklara da vasi tayin edilerek miras bölüşümünde haklarının korunduğu bilinmektedir.¹⁴ İki kardeşin vasileri Kamer Hatun ve Mihri Hatun'un yetimlerin harcamalarına ortaklaşa karar verdikleri hüccetten, kardeşlere farklı vasi tayin edilebileceği örneklenmiştir.¹⁵ Azatlı kölelerin de vasi tayin edildiği vefat eden Serefraz'ın yetimlerine azatlı kölesi İlyas b. Mustafa'nın vasi tayin olduğu hüccetten tespit edilmiştir.¹⁶

Vasi tayininde güven unsurunun ön planda tutularak başta baba ve anne olmak üzere yakın akrabalar ile mahalle halkından tanınmış kişiler arasından seçildiği görülmektedir.¹⁷ Her ne kadar güvenilir kişilerden seçilse de vasi ile birlikte yetim malının olası kayıplarının en aza indirilmesi ve hesapların kontrolü için bir de nazır tayin edilmiştir.¹⁸ 1550'de Yetim Hırısıri'ye vasi olarak Todora bt. Yani'nin seçildiği malların telef olmaması için de Papa Yorgi'nin nazır tayin edildiği kaydedilmiştir.¹⁹ Bir vasiye iki nazır tayin edildiği durumlarla da karşılaşmıştır.

13 Eyüb 82, C XXIX, s. 97., Hüküm no: 95.

14 M. Akif Aydın, "Eyüp Şer'iye Sicillerinden 184,185 ve 188 nolu Defterlerin Hukuki Tahlili", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, haz. Tülay Artan, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 65.

15 Galata 15, C XXXIV, s. 122, Hüküm no: 139.

16 Üsküdar 84, C X, s. 619, Hüküm no: 1231. 'Oldur ki Müteveffye-i merkümenin mu'taki olan fahrü'l-akrân İlyas b. Mustafa nâm kimesne yetîminin havâycine vasi nasb olundu.'

17 "1885-1909 yılları arası Marmaris Şer'iye Sicillerindeki 161 vasi tayininde 85 kişinin vasisi %52,79 oran ile anne, 27 kişinin vasisi %16,77 oranı ile baba ve 10 kişinin vasisi de %6,21 oranı ile akrabalar olmuştur." Mehmet Çanlı, "Eytâm İdaresi ve Sandıklar (1851-1926)" *Türkler Ansiklopedisi*, C XIV, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002, s. 97.

18 Nesimi Yazıcı, "Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLVIII/1, Ankara 2007, s. 13.; "vasinin ma'rifet-i şer'le erbâb-ı vüsük ve 'itimâddan" olması istenirdi. DÜSTUR T.1./C.1. Madde 4.

19 Üsküdar 17, C VI, s: 343, Hüküm no: 838. Zimmi yetimler de aynı uygulamadan yararlanmış, nazırları ve vasileri kendi dinlerine mensup kişilerden seçilmişti.

Vefat eden Mehmet Reis'ten miras kalan 200 haçlı korinanın yetimlerin vasisi Ömer ile nazırlar Mehmet ve Hacı Mehmet tarafından tahsil edildiği 1580 tarihli belgede kayıtlıdır.²⁰ Nazırlar vasıtasıyla vasilerin gerekli şartları yerine getirmediikleri tespit edildiğinde yerlerine başkası atanmıştır.

Yetim mallarından borç verebilmek hukuksal esaslar dahilinde mümkündür. Vasinin yönetimindeki malları piyasa fiyatıyla kendisine satın alması, vakfetmesi ve bağışlamasının caiz olmadığı fetvalar aracılığı ile açıklığa kavuşturulmuştur.²¹ Vasinin yetimin malını satın alabilmesi için malın fiyatının en az 1,5 misli olması gerektiği bir başka deyişle 10.000 akçelik bir malı en az 15.000 akçe vererek satın alabileceği anlaşılmaktadır.²² Dahası, vasi yetimin bulunduğu yerden geçici uzaklaştığında yetime ait belgeleri emanet etmeli ve olası ihtiyaçlarını gidermelidir. Bu kapsamda vasi olarak görevlendirilen kapıcı Mustafa Bey, Kâbe'ye giderken elinde bulunan üç mülkname ve üç istiglâl hüccetini Ali Çelebi'ye emanet etmiş ve Ali Çelebi'nin bunları aldığı dair belge düzenlemiştir.²³ Bir diğer örnekte ise, geçici olarak bulunduğu yerden uzaklaşacak olan vasi, yetim ve ailesinin ihtiyacını (elbise bedeli) öngörerek karşılamak için Hanya Eytam Sandığı'ndan para almıştır.

Vasilerin yetim mallarının içinden mehr ödemelerini de yaptığı tespit edilmiştir. 1569'da eşi vefat eden Hüma Hatun mehrini kocasının yetimlerine bıraktığı mallardan istemiştir. Vasi ilk etapta mehr meblağını reddetmiş fakat sonrasında şahitlerin '*merhûm Muhyiddin Efendi hâl-i hayâtında bize ikrâr etti*' şeklindeki beyanı üzerine Hüma Hatun'a 2.000 akçe mehr-i mü'eccelinin ödenmesi yönünde karar çıkmıştır.²⁴

Vasi Değişimi

Yetimi gözetmek, malını koruyarak ihtiyaçlara uygun olarak değerlendirmekle görevli vasiler görevlerini tam olarak yerine getiremediklerinde, kötüye kullandıklarında, vefat ettiklerinde, yetim malından ödünç alabilmek için²⁵ ya

20 Ayrıca, 1589'da 200 haçlı korinanın her kuruşu 80 akçe olmak üzere 20.000 akçe değere sahip olduğu hüccette belirtilmiştir. Galata 15, C XXXIV, s. 89, Hüküm no: 86.

21 Aydın, agm., 1998, s. 66.

22 H. Necati Demirtaş, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi (1674-1686)*, C II., Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2014. s. 509-529.

23 Üsküdar 84, C X, s. 265, Hüküm no: 411.

24 Üsküdar 26, C VII, s. 230, Hüküm no: 427.

25 Muâmele-i şer'îye alışverişi kadı dışında iki kişi arasında geçtiği için vasinin yetimin malından borç alması ancak yetime mahkeme tarafından 2. bir vasi tayiniyle mümkündür. Aydın, agm., 1998, s. 66.

da yönetimden aciz olup yaşlandıklarında görevden alınırlardı. Bunların dışında kendi isteği ile de görev bırakmalar tespit edilmiştir. 1633'deki bir hükümde vasi İbrahim Efendi'nin vesayetten azlini istemesiyle yetimlerin amcası Yasin Bey, yetimlerin mallarını üzerine alarak bakımlarını üstlenmiştir.²⁶

Aynı yetimlere zaman içinde birden fazla vasi atandığı örnekler de mevcuttur. 1546'da Simone ve Rine'nin vasisi Hamza, büyükanneleri Manola'nın yetimlere daha iyi bakacağını söylemesi üzerine azledilmiş, yerine Manola tayin edilmiştir. Bir süre sonra Simone ve Rine'nin vasisi tekrar değişerek görevi babaları Yorgi üstlenmiştir. Yorgi'nin yetimlere miras kalan bağın içki hisselerinden iki senede 2.080 akçe gelir elde ettiği kayıtlıdır. Hemen ardından babanın mallara hıyaneti tespit edildiği için vesayetten azledilip tekrar yetimlerin büyükanneleri Manola vasi tayin edilmiştir. Görüldüğü gibi aynı yetime 4 kez vasi tayini yapılmış hatta azledilse bile aynı kişi araya başkası girdikten sonra ikinci kere vasi olarak atanmıştır.²⁷

Vasi değişimlerinden sonra eski vaside kalan yetim malları şahitler ve kadı huzurunda yeni vasinin üzerine geçmiştir. 1589'da Ahmet Reis'nin vefatından önce vermiş olduğu 150 kuruş borcun vasi Abdi Hoca tarafından tahsil edildiği²⁸ fakat bir müddet sonra yapılan teftiş sırasında yetim parasından 18.000 akçenin telef edildiği anlaşılmıştır.²⁹ Tespitin ardından Abdi Bey'in yerine yetimlerin anneleri Kamer Hatun vasi tayin edilmiş ve Abdi Bey'in zimmetindeki toplamda 58.548 akçeyi tahsil etmiştir.³⁰ Vasi değişim hüccetleri aynı zamanda muhasebenin devrolduğu kayıtlar olduğu için mal detayları da kayıtlıdır.³¹

Vasiler yetimlerin bazı davaları için vekil tayin etmişlerdir. Musli Bey'in yetimine vasi olan Nefise Hatun, yetimin hukuki işlemleri için eşini vekil tayin etmiş fakat

26 Rumeli 56, C XIV, s. 166, Hüküm no: 159.

27 Üsküdar 14, C V, s. 145, Hüküm no: 227.

28 Galata 15, C XXXIV, s. 118, Hüküm no: 134.

29 Galata 15, C XXXIV, s. 104, Hüküm no: 109.

30 Galata 15, C XXXIV, s. 118, Hüküm no: 133.

31 Yeni vasi Şakire Hatun'un yetim malını teslim aldığı kayıta; eski vasinin Mehmet Çelebi'ye 20.000, Ali Bey'e 10.000, Mehmet Çelebi'ye 13.000, Hacı Hasan'a 13.500, Şâkir'e 11.000 akçe olmak üzere toplamda 67.500 akçeyi borç verildiği açıkça yazmaktadır. Ayrıca, iki cevherî küpe ve bir sade küpe yeni vasiye teslim olmuştur. Mücevherin yetim malı mı yoksa verilen borçlara karşı alınan rehin malı mı olduğuna dair bilgi yoktur. Galata 15, C XXXIV, s. 214, Hüküm no: 315.

bir süre sonra görevden azlederek davalara kendisinin bakacağını belirtmiştir.³² Söz konusu atama ve azl işleminin vasi Nefise Hatun'un yetim malından borç almak için mi yapıldığı kesin olarak belirlenememekle birlikte değişimin kısa süreli olması bu ihtimali güçlendirmektedir. Vasilerin vekil tayin ettiği bir diğer kayıta ise vefat eden Ömer Ağa'nın çocuklarına anneleri Hatice Hatun vasi tayin edildikten sonra yetim malı üzerinde yapılacak işler için yerine vekil atamıştır. Vekalet ile yetki alan Mustafa Çelebi, resmi makamlar huzurunda Hüseyin Çelebi'nin evini istiglal yoluyla eski vasi Hatice Hatun'a 147 esedi kuruşa satarak yıllık 26 esedi kuruş gelir elde etmiştir. ³³1600 yılına ait olan bu kayıta nema oranı yaklaşık %18'dir. Söz konusu oran 1600'lü yıllar için oldukça yüksektir. Yetim malından borç alan vasinin 17. yüzyılın başlarındaki %10-%12 oranlarından fazla verdiği görülmektedir.

Vasi Yönetimindeki Malların Değerlendirilmesi

Vasi yönetimine verilen mallar değerlendirilmeye başlamadan önce vefat eden kişinin hayatta iken aldığı borçları kapatılır, alacakları tahsil edilirdi. Vasilerin genellikle borçları reddettiği, borç verenlerin şahitler huzurunda haklı olduklarını kanıtladıktan sonra alacakların tahsil edildiğine dair birçok belge vardır. 1520'de vefat eden Ali'nin borçlu olduğu kişi 600 akçesini yetimlerin vasilerinden geri istemiş, açılan davada vasinin borcu reddetmesi üzerine alacaklı şahitler göstererek parasını tahsil etmiştir.³⁴ Aynı şekilde Ali'nin bir başka alacaklısı Şirmerd borç olarak verdiği 500 akçesini vasiden istediği, vasinin borcu reddettiği alacaklı kişinin şahitler huzurunda borcunu talep ettiği tespit edilmiştir. Aynı yetim malından birden fazla alacaklı verdikleri borçları tahsil edebilmiştir.³⁵

Bir başka örnekte kişinin vefatından sonra borcunu kefilinin ödediği, sonrasında bunu yetimlerin mallarından geri aldığı kayıtlıdır. 1547'de vefat eden Kosta'nın 1.100 akçe borcunu kefilisi Nikola ödemiş sonrasında vasiye açtığı dava neticesinde Kosta'nın yetimlerine bıraktığı meblağdan şahitler huzurunda ödediği miktarı geri almıştır.³⁶ Yetim parasının bu gibi borçları karşılayamadığı durumlarda ise

32 Üsküdar 84, C X, s. 227, Hüküm no: 317.

33 Eyüb 90, C XXXI, s. 241, Hüküm no: 236.

34 Üsküdar 02, C II, sayfa: 365, Hüküm no: 735.

35 Farklı örnekler için bkz: Çiğdem Gürsoy, "Osmanlı Devleti'nde Yetim Mallarının Sürdürülebilirliği Hakkında Bir Araştırma", *Belgi Dergisi*, II/19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/I, ss. 2082-2098.

36 Üsküdar 14, C V, s. 171, Hüküm no: 295.

miras kalan gayrimenkuller satılmıştır. Vasi Mustafa, yetimlere babalarından kalan borcu ödeyebilmek için ambar, harman yeri ve bostanı 5.000 akçeye satmıştır.³⁷

Terekelerden ödenen borçların yanı sıra vefat eden ebeveynlerin alacaklarını tahsil etmek adına da pek çok işlem yapılmıştır.³⁸ Osman Bey'in 32.000 akçelik tuz satışından parasını alamadan vefat ettiği, paranın bir türlü yetimlerine geçmediği, işlemin bir an önce tamamlanması için yazılmış hükümden anlaşılmaktadır.³⁹ Bir başka hüccette ise; Matyoz'un vefatından önce parasını 5500 akçe bey' karşılığı Mihal'e verdiği, borç geri alınmadığı için kefil olarak belirlenmiş Toma'dan tahsil edildiği kayıtlıdır.⁴⁰

Tüm bu işlemlerin neticesinde, vasi yönetimine verilen mallar kesinleştikten sonra gayrimenkul ya da menkul olmasına göre değerlendirilmiştir. Gayrimenkulleri ahırlar⁴¹, bostan⁴², ormanlık alan,⁴³ gemi hissesi⁴⁴, harman yeri gibi çeşitlendirmek mümkündür. Mülkün yanı sıra at, deve, katır,⁴⁵ inek, öküz, sığır gibi hayvanların⁴⁶ ürünlerinden, yetimlere ait ambarlarda bulunan buğday ve arpalar ile ağaçlardaki cevizlerin⁴⁷ gelirlerinden yetim nafakaları ödenmiştir. Vasi Sadık'ın Sefer ve Ayşe adlı yetimlere ait köleyi 450 akçeye sattığı hüccet örneğinden köle satışından da yetim nafakasına katkı sağlandığı tespit edilmiştir.⁴⁸

Yetimlere kalan gayrimenkullerin kira ve mahsul gelirleri direkt olarak kullanılırken menkuller çeşitli işletim usulleri ile işletildikten sonra gelirleri gereken harcamalara yönlendirilmiştir. Zaman zaman gayrimenkullerden alınan kira gelirlerinin direkt olarak harcanmasının yanı sıra kira geliri nakit para statüsünde değerlendirilip kredi olarak verilerek ikinci bir gelir daha elde edilmiştir. Dahası menkul ve

37 930 akçe, 400 akçe gibi alacaklar vasiler tarafından yetim paralarına dahil edilmiştir. Üsküdar 09, C IV, s. 129, Hüküm no: 190.

38 Üsküdar 02, C II, s. 315, Hüküm no: 612 ve Üsküdar 02, C II, s. 173, Hüküm no: 310.

39 93. Mühimme Defteri, s. 145.

40 Üsküdar 09, C IV, s. 84, Hüküm no: 45.

41 Üsküdar 51, C VIII, sayfa: 70, Hüküm no: 16.

42 Üsküdar 17, C VI, sayfa: 188, Hüküm no: 397.

43 Üsküdar 26, C VII, sayfa: 111, Hüküm no: 102.

44 Galata 46, C XXXVIII, sayfa: 117, Hüküm no: 103.

45 88. Mühimme Defteri, s. 108.

46 Üsküdar 02 C II, sayfa: 149, Hüküm no: 236; Üsküdar 02, C II, sayfa: 454, Hüküm no: 846; Üsküdar 02, C II, sayfa: 450, Hüküm no: 843.

47 82. Mühimme Defteri, s. 78.

48 Üsküdar 09, C IV, sayfa: 183, Hüküm no: 371.

gayrimenkulün bir arada olduğu yetim mallarında gayrimenkulden gelen kiranın menkullerle birleştirilip nemaya verildiği gözlenmiştir.⁴⁹ Çalışma konusu yetim paralarından alınan krediler olduğu için bahsi geçen işletim usulleri detaylı incelenmiştir. Bey' bi'l-istiğlâl ve muâmele-i şer'îyye olarak bilinen iki usulün sadece yetim paralarının işletilmesine özgü olmadığı Osmanlı ticari hayatında geçerli olan borç verme usullerinden olduğu bilinmelidir.⁵⁰ Tüm veriler bir arada değerlendirildiğinde; sosyo-ekonomik ilişkilerin sürdürülebilir kılınarak sistem bütünlüğü ve beraberinde girift ilişkilerin korunduğu, kredi işlemleri, gayrimenkul kiralari, vakıflar, yardımlaşma sandıkları, yetim malları gibi konuların birbiri üzerinden kurgulandığı bir kez daha tespit edilmiştir.

Muâmele-i şer'îyye Usulü

Kısaca muameleye verme olarak da adlandırılan işletme usulünde borç verilen para karşılığında yıllık %10-15 arasında nema alınmaktaydı.⁵¹ 1519'da yetim akçesinden 500 akçe borç alan ve 50 akçe çuha pahası (borcun neması kadar) olmak üzere toplamda 550 akçe borcu olan Mehmet'e geri ödeme için bir yıl vade verildiği tespit edilmiştir.⁵² Aynı şekilde Mahmut Çelebi vasi Hüseyin ile yaptığı muâmele-i şer'îyye sonucunda yetim malından bir senelik 1.000 akçe borç ve çuha pahasından 100 akçe olmak üzere toplamda 1.100 akçe geri ödeyecektir. Yetim parası %10'dan muameleye verilmiştir.⁵³

Genellikle borçlara karşılık kefil, rehin ya da ikisinin birden istendiği tespit edilmiştir. Yetim malından 1.000 akçe borç ve çuha pahası olarak da 100 akçe olmak üzere bir yılın sonunda 1.100 akçe ödemeyi kabul eden Mustafa'ya aynı mahallede oturan Mehmet kefil olmuştur.⁵⁴ Bir diğer kefalet örneğinde ise yetimin malından verilen 1.000 akçeyi Ahmet, Kasım, Pir Ahmet ve Mehmet isimli dört kişinin ortaklaşa aldığı ve bu dört kişiye birden mahalle halkından Ramazan'ın

49 Gürsoy 2015, *age.*, s. 376.

50 Devlet tarafından belirlenen kredi oranları piyasalardaki kredi oranları ile aynı idi. Gürsoy 2015, *age.*, s. 72.

51 İşlemin hukuka uygun olabilmesi için borç verenle alan arasında mebi mal denilen bir malın el değiştirdiği görülür. Bu mal genellikle çuha, saat, hırka, kürk gibi giysilerden seçilmektedir ve satış fiyatı borcun bir yıllık neması kadardır. Gürsoy 2015, *age.*, s. 70.

52 Üsküdar 02, C II, s. 120, Hüküm no: 155.

53 Üsküdar 84, C X, s. 608, Hüküm no: 1204. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Gedik Ahmet b. Abdi, vasi Kasım çelebi ile yapmış olduğu sözleşmeye binaen yetim Hatice'nin malından 1.000 akçe ve çuka bahasından 100 akçe borcu olduğunu bildiri hüccet. Üsküdar 84, C X, s. 602, Hüküm no: 1188s. ; Gürsoy 2020, agm, s. 2090.

54 Üsküdar 51, C VIII, s. 228, Hüküm no: 429.

kefil olduğu anlaşılmıştır.⁵⁵ Mehmet, vasi Mustafa'dan aldığı bir yıllık borcuna karşılık misafir odasını rehin vererek 1.100 akçe borç ve 110 akçe çuha pahası olmak üzere 1.210 akçe ödemeyi kabul etmiştir.⁵⁶

Ayrıca, zimmilerin Müslüman yetimlerin mallarından aldıkları borçlar tespit edilmiş, yetim mallarının değerlendirilmesinde Müslüman zimmi ayrımı yapılmadığı örneklenmiştir. Aleksî, yetimin malından vasisi vasıtasıyla 500 akçe ve çuha pahasından 50 akçe olmak üzere 550 akçeyi bir seneliğine ödünç almış, oğlu Manol da borca kefil olmuştur.⁵⁷ Bir başka zimmi Dimitri, yetim Mehmet'in malından, 4.000 akçe borç alarak 400 akçe fazlalık vermeyi kabul etmiştir. Borç dışındaki miktar 1546 senesinden itibaren bir yıl süresince borcun neması bir başka deyişle 4.000 akçenin kirasıdır.⁵⁸ Yıllık oran %10'dur.

1670 yılına ait muhasebe hüccetinde yetimlere ve diğer akrabalara kalan mirasın içinde malların yanı sıra nakit para da bulunmaktadır. Nakitin vasi tarafından %12'den fazla olmamak şartıyla muâmele-i şer'iyeye usulü ile verildiği ve buradan gelen nema gelirlerinin kullanıldığı anlaşılmıştır. Ayrıca 1662'den itibaren sekiz yıl boyunca kayıtlı muhasebede her iki yetime verilen nafaka ücretleri ile miras kalan evin tamir ve bakım masrafları ile gayrimenkulden alınan kira da borç olarak verilmiştir. Muhasebe gelirine göre; toplam 21.431 akçenin sekiz sene muameleye verilmesi ile 16.740 akçe gelir elde edilmiştir. Nema gelirinden yetim parasının yaklaşık %9.8 ile muameleye verildiği görülmektedir. Murabahaya, mülk kirasından gelen 13.807 akçe eklenmiş ve yıllık toplam gelir 30.547 akçe olarak hesaplanmıştır.

Muhasebe giderinde ise, dört yıl üç ay boyunca (1530 gün) her yetime 8'er akçeden 16 akçe günlük verilmiş, toplamda 24.480 akçe harcanmıştır. Yetimlerden birinin vefat ettiği, diğer yetime 1440 gün boyunca günde 8 akçe ödenmeye devam edilerek toplamda 11.520 akçe verildiği kayıtlıdır. Ayrıca, kiralanan mülkün tamir ve bakımı için sekiz sene süresince 2.485 akçe sarf edilmiştir. Harcamalara nafaka giderleri de eklendiğinde toplam masraf 38.483 akçe olmuştur. Neticede, yetim malının ihtiyaçlara yetmediği vasiinin 7.938 akçe kendisinden verdiği anlaşılmıştır. Vasilerin gelirin yetmediği durumlarda harcamaların aksamaması için kendi bütçelerinden destekledikleri, kadınların da bu muhasebeleri onayladığı tespit

55 Üsküdar 56, C IX, s. 174, Hüküm no: 349.

56 Üsküdar 84, C X, s. 226, Hüküm no: 314.

57 Üsküdar 51, C VIII, s. 219, Hüküm no: 409.

58 Üsküdar 14, C V, s. 128, Hüküm no: 171.

edilmiştir. Vasi harcamalarının geri alınmadığı durumda yetim malının satılarak içinden tahsil edildiğini bir kez daha belirtmek gerekir.

Bey' bi'l-istiğlâl Usulü

Yetim paraların işletilmesinde sıklıkla kullanılan bir tür ipotekli satış olan bey' bi'l-istiğlâl, alınan borç karşılığı gayrimenkul rehin verilmesi ve borç geri ödenene kadar mülk sahibinin mülkünü kiracı olarak kullanmaya devam etmesi şeklinde özetlenebilir. Yıllık alınan kira, borcun neması kadar olup döneminin cari kira fiyatları ile bir ilişkisi yoktur. 1588'de Halife, evini vasi Abdülaziz'e bey' bi'l-istiğlâl ile 3.000 akçeye satmış ve yıllık 300 akçe kira parası vermiştir. Toplam geri ödeme 3.300 akçedir.⁵⁹ Aynı yıl, Fatma da evini vasi Lâleruh'a bey' bi'l-istiğlâl ile 5.500 akçeye satarak yılda 550 akçe kira elde etmiştir.⁶⁰ Toplam geri ödeme 6.050 akçedir. Her iki örnekte de yetim malları yılda %10'dan değerlendirilip, kâr olarak alınan 300 ve 550 akçe ile ihtiyaçlar karşılanmıştır.

Bey' bi'l-istiğlâl işletim usulünde alınan kefiller kardeşler, çocuklar gibi yakın akrabalarından ve mahalle halkından seçilmiştir. Ömer Efendi evini İsmail Ağa'nın yetimlerine 485 esedi kuruşa istiğlâl ile kiralamış ve mülkünü bir seneliğine 65 kuruşa icar etmiştir. Söz konusu borca Ömer Efendi'nin kardeşi kefil olmuştur.⁶¹ 1590'da Mehmet, yetim malından 11.000 akçe karşılığı evini bey' bi'l-istiğlâl yoluyla satmış, sonrasında yılda 1.100 akçe kira vermiştir. Mehmet'in üç çocuğu alınan borca kefil olmuştur.⁶² Nema oranı %10'dur. Kefilin birden fazla olması genellikle borç alınan meblağların yüksek olduğu zamanlarda görülmüştür.

Yetim malından yakın akrabaların da diğer kişiler gibi aynı şartlarda borç aldığı anlaşılmıştır. 1583'de Mehmet Bey torununun parasından borç almak için Üsküdar'daki evini bey' bi'l-istiğlâl ile vasi Hacı Hamza'ya satmıştır. Bir seneliğine 11.000 akçe borç almak için yapılan bu satıştan 1.100 akçe nema diğer bir deyişle kira geliri elde edilmiştir.⁶³ Oran %10'dur.

1590-1598 yılları arasındaki bir diğer muhasebe örneğinde ise yetimlere

59 Üsküdar 51, C VIII, s. 262, Hüküm no: 516.

60 Üsküdar 51, C VIII, s. 280, Hüküm no: 562.

61 Eyüb 90, C XXXI, s. 332, Hüküm no: 376.

62 Galata 15, C XXXIV, s. 266, Hüküm no: 414; bir başka örnekte 1590'da Fâtıma evini bey' bi'l-istiğlâl yolu ile 10000 akçeye Pîr Ahmet adlı çocuğa satarak karşılığında yılda 1000 akçe kira vermiştir. Aynı mahalleden Mustafa bin. Mehmet ve Fatıma Hatun'un oğlu Behram bin. Pervane'nin kefil olduğu görülmektedir. GALATA 15, C XXXIV, s. 236, Hüküm no: 357.

63 Üsküdar 56, C IX, s. 210, Hüküm no: 451.

terekeden 95.000 akçe nakit para kaldığı belirtilerek bey' bi'l-istiğlâl usulüyle değerlendirilmesi istenmiştir. Bu meblağın muameleye verilerek 46.436 akçe gelir elde edildiği, ayrıca yetimlerden birinin vefatı ile hissesine düşen 24.177 akçenin hayatta kalan yetimin parasının üzerine eklendiği belirtilmiştir. 95.000 akçenin 52.000 akçesi İstiko adlı bir zimmîye bey' bi'l-istiğlâl ile verilmiş, karşılığında bir mülk 52.000 akçeye bey' edilip kira olarak da 1.500 akçe alınmıştır. Her ne kadar süre belirtilmemiş olsa da 52.000 akçeye karşılık alınan icarenin 1.500 akçe gibi çok düşük bir meblağ olması, borcun kısa vadeli alındığını göstermektedir. Aynı şekilde 52.000 akçenin 95.000 akçenin içinden hangi tarihte alındığı bilinmediğinden 46.436 akçe nemanın da hangi oram ifade ettiği anlaşılammıştır. Sekiz senelik dönem içerisinde $46.436 + 1.500 = 47.936$ akçe nema ve kira geliri elde edilmiştir. Toplam gelir ise, $95.000 + 24.177 + 46.436 + 1.500 = 167.113$ akçedir. Yetime verilen nafakalar ve diğer harcamalar tek kalem halinde açıklanmadan ihracat adı altında 67.520 akçe olarak kaydedilmiştir. Sonuçta gelirden vasinin zimmetinde 99.593 akçe kalmıştır.⁶⁴

Zaman içinde aynı kişiler arasında birden fazla borç alışverişi gerçekleştiği tespit edilmiştir. 1638'de Mehmet Bey, aldığı 40.000 akçelik borca karşılık mülk evlerini ve bağlarını, yetim vasisine bi-tariki'l-istiğlâl ile satmış, karşılığında 4.000 akçe kira vermiştir.⁶⁵ Üç yıl sonrasında yine aynı kişiler arasında yeniden borç alışverişi daha gerçekleşmiş bir ev 2.750 riyali kuruşa bey' bi'l-istiğlâl yoluyla satılmış, bir yıl için 275 akçe kira verilmiştir.⁶⁶ Hukuken borcun alındığı para birimi ile geri ödenmesi şart koşulmakla birlikte borcun riyali kuruş olarak verilmesi geri ödemesinin akçe olarak yapılması dikkat çekicidir.

Kâr oranlarının 17. yüzyılın ortalarında %10'lar seviyesinden yukarı hareket ettiği gözlenmiştir. 1660'da vasi Ali Çelebi, yetim parasından 220 esedi kuruşa bey' bi'l-istiğlâl ile ev satın alarak senede 33 esedi kuruş kira elde etmiştir.⁶⁷ Oran %15'tir. Yüzyılın sonlarına doğru ise nemanın %12'de olduğu görülmektedir. 1690'da vasi Süleyman Mehmet, yetim parası 60 kuruşu %12 den borç vermiş ve geri almıştır.⁶⁸

Yetim mallarının muamale-i şeriye ve bey' bi'l-istiğlâl dışında mudarebe ile de değerlendirildiği tespit edilmiştir. Emek-sermaye diğer bir deyişle kâr-zarar ortaklığı

64 Gürsoy 2015, *age*, s. 252.

65 Hasköy 05, C XXIII, s. 188, Hüküm no: 212.

66 Hasköy 05, C XXIII, s. 336, Hüküm no: 463.

67 Eyüb 90, C XXXI, s. 335, Hüküm no: 380.

68 Bab 54, C XX, s. 368, Hüküm no: 448.

olan mudarebede ortaklık yüzdesi şartlarına göre sermayenin bir kısmının ya da tamamının kaybedilme riski bulunmaktadır. Araştırma sırasında yetim malının mudarebeye verilmesi hakkındaki tek örnek; 1534'te Safiye'nin yetimlerine ait 14.500 akçenin kasap Karaca'da mudarebede bulunduğunu belirten kayıttır.⁶⁹ Karaca'nın parayı geri ödememesi üzerine açılan davada borcun mudarebede olduğu bu yüzden yarısının ödenmesi gerektiği karara bağlanmıştır.

Vasi Yönetiminden Eytam Sandığına

Öncelikle eytam sandıklarının kurulması ile vasilik görevinin son bulmadığını belirtmek gerekir. Sandıklara devredilen yetim mallarının işletilmesi sandık görevlileri tarafından yapıldıktan sonra ele geçen fazlalar yetim harcamaları için vasilere verilmiştir. Merkezileştirme çalışmaları kapsamında başlayan uygulamada kişilerin yönetiminde olan mal ve paralar tek merkezde toplanarak değerlendirilmiştir. Yetim ihtiyaçlarının takibi ve organizesi ise eskiden olduğu gibi vasilere bırakılmıştır. Belirlenen nizamnamelere göre hareket edilen eytam sandıklarından esnaf, tüccar ve diğer kişiler gerekli şartları oluşturduklarında borç alabilmişlerdir. Ayrıca, malların eksilmeden-zarar görmeden geri dönmesi için verilecek borçlara karşılık alınacak rehinlerin gerçek değerlerinin bilir kişiler tarafından denetlenmesi istenmiştir. Örneğin; esnaf aldığı borca karşılık gediğini rehin olarak verecekse bunun yerinde gidilip görülmesi ve kıymet biçilmesi gerektiği özellikle belirtilip kaydedilmiştir.

Sandıktan borç alacak kişi, hangi yetimin parasından almak istiyorsa bunu yetimin vasisi ve sandık müdürü şahitliğinde belirtmiştir. Gerekli kefil ve rehin işlemleri tamamlandıktan sonra borcun ödeme şartlarının yazılı olduğu belge kadı tarafından onaylandıktan 15 gün içinde gereken borcun verildiği tespit edilmiştir. Bahsi geçen borçlar kefil gösterilmediği zaman en fazla 5.000 kuruşa, gayrimenkul rehin olarak gösterildiğinde ise kefil istenmeksizin 10.000 kuruşa kadar çıkabilirdi. Nema oranları ise nizamnamelerle düzenlenmekteydi. Ayrıca tüm bunların dışında sandık mallarının nemasız bırakılmamasına da azami özen gösterilmiştir.⁷⁰

1864 nizamnamesine göre sandık paralarının kisesi altı kuruş 10 para hesabıyla, bir başka deyişle %15 oranından kullanılması istenmiştir. Dahası paranın tamamı %15'den kullanılmayıp arttığı durumlarda kalan meblağın değerlendirilmesi için kisesi beş guruş hesabından (%12) verilmesi istenmiştir.⁷¹ Ayrıca borç verilecek

69 Üsküdar 09, C IV, s. 260, Hüküm no: 620.

70 DÜSTUR T.1./C VIII. s. 528. 1322 yılı. Madde 44. ve 45.

71 DÜSTUR T.1./C I., s. 281-282.

paraların sarraflara, güvenilir ve güçlü esnafa verilmesi tavsiye edilmiştir. Eytam sandıklarının nema oranları için ayrıcalık gösterildiği, piyasadaki faiz düşürme ile ilgili ayarlamalardan hemen etkilenmediği tespit edilmiştir. 20 Ekim 1887 tarihli Meclis-i Vükela kararlarına ait zabıt derkenarından anlaşıldığı üzere yürürlükte olan murabaha nizamnamesinin her çeşit faizi %9'a düşürdüğü bu kararın menafi ve eytam sandıklarına da uygulanıp uygulanmayacağına dair mazbataya cevaben, menafi sandıklarının %12'den tenzil olup %9'dan işlem görmeye başladığı, eytam sandıklarının ise bu uygulamanın dışında kalması gerektiği karara bağlanmıştır.⁷²

Hazinenin zorda olduğu zamanlarda Maliye Nezareti'nin eytam sandıklarından borç aldığı tespit edilmiştir. 8 Ağustos 1920 tarihli zabıt belgesinde; Hazine'nin mali sıkıntıyı atlatmak için Emval-i Eytâm Sandığı'ndan 400.000 lira, Ziraat Bankası'ndan ise 250.000 lira borç almasının uygun olduğu belirtilmiştir.⁷³ Aynı tarihli kararı bildiren bir diğer belgede ise Hazine'nin Emval-i Eytâm Sandığı'ndan aylık %9 faiz ile 270.000 lira borç alması karara bağlanmıştır.⁷⁴ Verilen örnekler, eytam sandıklarındaki paraların miktarını görebilmek adına önemlidir. 1871'deki zeyl nizamnamenin 14. maddesinde Eytam Sandıkları'ndan başka sandıklara borç verilmemesi karara bağlanmışken hazineye borç verilmesi dikkat çekicidir.⁷⁵ Ayrıca, sandıktan önce 400.000 lira istenmesi sonrasında 270.000 lira alınması yetim mallarını olası kayıplara karşı korumak için yapılmış olmalıdır.

Eytam Nezareti'nin kurulduğu 31 Aralık 1851 tarihli Eytam Sandığı'na devreden paraların dökümünün bulunduğu deftere göre; 1849 ve 1850 senelerinin sandıkta biriken meblağlarının nema getirileri ve oranları detaylı yazılmıştır. 1849 senesi başında eytam malı olarak sandıkta mevcut olan meblağdan eytama ve diğer masraflara sarf olunan 343.467.01 kuruş çıkarıldıktan sonra istirbaha verilen para 1.059.438.38 kuruştur. Meblağ %15'ten nemaya verilmiş ve 132.376.35 kuruş gelir elde edilmiştir. Toplamda 1.059.438.38+132.376.35=1.191.815.33 kuruş 1850 senesine devrolmuştur. Bu meblağa bir sene içinde farklı yerlerden gelen yetim parası 379.717.13 kuruş daha eklenmiş ve 365.817.32 kuruş eytama harcanmıştır. %15 nemadan gelen 142.526.19 kuruş kâr ilavesi ile 1851 başında sandıkta bulunan meblağ; 1.205.715.15+142.526.19=1.348.241.34 kuruş yalnız bir milyon üç yüz kırk sekiz bin iki yüz kırk bir guruş otuz dört paradır.

⁷² BOA, MV. 25/41.

⁷³ BOA, MV. 252/93.

⁷⁴ BOA, MV. 220/ 80.

⁷⁵ Çanlı, agm., s. 111.

“altmışaltı senesi gayesine değin badel mesarifat otuz sekiz bin yüzotuz bir guruş yirmi üç pare fazlayı akçesi ...kalıb ve eytâm malı ile lieclil alâ istirbâh ba'zı kesenin malı olarak cem'an bir milyon üçyüz kırksekiz bin ikiyüz kırkbir guruş otuzdört pare altmışyedi senesine devr olunmuş ve seneyi merkum hitam bulub muhasebesine bera-i olunmuş ise de henüz hitam-ı reside olduğundan seneyi mezkûrun dahi muhasebesi hitam bulundukda yekûn kaimesi nizam vetakdim kılınacağı arz kılına bakî emrul irade-i ferman hazret-i ...efendimizindir. 7 Ra. 1268

7 Rebiülevvel 1268 Eytam Nezareti'nin kurulduğu gün olan 31 Aralık 1851'e denk gelmektedir. Merkezileşme ve kurumsallaşma çalışmaları sırasında yetim mallarının da tek elden yönetilmesi ve denetlenmesinin kolaylaştırılması için Şeyhülislâmlığa bağlı olarak kurulan Eytam Nezareti'nden sonra 1852'de Eyüp, Galata ve Üsküdar'daki yetimler ve esnafla ilgili her türlü davalara bakacak olan Kısmet-i Belediye Mahkemesi göreve başlamıştır. Nezaretle birlikte davaları tek elden yürütmeye başlayan mahkeme, 1860'da Bâb Mahkemesi'ne devredilmiştir.⁷⁶ Ayrıca, 1880'lerden sonra merkezdeki Eytam Nezareti'nden başka taşrada Eytâm Meclisleri kurulmaya başlamıştır.⁷⁷ Nezaret 1920 yılına, taşradaki sandıklar ise 1926 yılına kadar borç verme işlemine devam etmiştir.⁷⁸ Örnek olarak incelenen Çanakkale Eytam Sandığı defterinde taşrada kurulmuş sandıkların muhasebe detayları bulunmaktadır.

Çanakkale Eytam Sandığı

1920-1926 yılları arasındaki borç işlemlerinin kayıtlı olduğu 192 sayfadadan oluşan 167 nolu Çanakkale Eytâm Sandığı'na ait defterde 136 borç işlemi bulunmaktadır.⁷⁹

76 Eryüksel, agm., s. 334.

77 “Eytâm ve mecnûnun ve ma'tûh ve gâibin terekeden hisseleri hüfzına mahsus olmak üzere her kazâ merkezinde birer sandık vaz' ve tertîb olunub bunlar emvâl-i hazîne sandıklarıyla berâber emniyetli mahallerde muhâfazâ edilecektir.” DÜSTUR T.1./C I. s. 277. Madde. 7.

78 “Sagîr ve sagîre ve mecnûn ve mecnûne ve ma'tûh ve ma'tûhe hisselerinden vasileri idâresinde 'aynen ibkâ olunacak emlâk ve arâziden ve nakdinin istirbâhundan hâsıl olan fazla ve nemâsının altı ayda bir kere vasileri hâzır olduğu halde emvâl sandığı memleket meclisine götürülerek ve cümle muvâcehesinde muhâsebesi görülerek sandık kişâd ile kangı yetimin mâhî ise görünen fazla vasî ma'rifetiyle vaz' ve ilâve olunduktan sonra mahkeme kâtibi...” DÜSTUR T.1./C I, s. 278. Madde 8. Her şehrin ayrı eytam sandığı bulunmakta yetimlerin hesapları kontrol edilerek, vasilerin ellerinde biriken paraların altı ayda bir memleket meclisinde bulunan sandıklara getirilmesi istenirdi. Böylece takip yapılmakta ve hangi yetimin hesabında ne kadar para biriktirse asl-ı malın üzerine zam yapılması istenmekteydi.

79 İrfan Ünal, *167 nolu Çanakkale Eytâm Sandığı'na Mahsus Teminatlı İdane Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (1920-1926)*, (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale 2010.

Ayrıca, defter dönem itibarıyla eytam sandıklarının son kayıtlarını yansıtmaktadır. Detaylı tutulan kayıtlarda, borç alan kişilere birer hesap takip numarası verilerek borç alınan meblağ, vadesi, teminat miktarı ve cinsi, hesabın süre sonundaki neması ve varsa kefil kaydedilmiştir. Bazı hesaplardan rehin veya kefil alınmadığı, vadelerin genellikle 2-3 yıllık olduğu, zaman zaman 5 yıla kadar çıktığı görülmektedir. Teminat olarak çoğunlukla kahvehane, bahçe, ev, dükkân, dükkân hissesi, mağaza hissesi, taâmhâne, arsa ve müştemilat gibi mülkler gösterilmiştir. Söz konusu mülklerin değerleri borçların genellikle iki katı kadardır.

Sandığın toplamında altı senede 136 kişiye 2.804.445 kuruş borç verilmiştir. Borç alanlar askeri sınıf, esnaf, ev hanımı, memur, imam gibi çeşitli meslek gruplarına mensupturlar. Müslümanların dışında Rum ve Ermeni tebaalarına mensup iki kişi gerekli şartları sağlayarak borç aldığı tespit edilmiştir. Verilen borca karşılık alınacak olan nemanın kaç ay boyunca ödeneceği ve aylık meblağları yazılmıştır. Yetimlere aylık nafaka verildiği için geri ödemelerin de aylık olarak yapılacağı borçlu tarafından bilinmektedir. Ayrıca ana paranın kaç taksit halinde ödenmesi gerektiği de ifade edilmiştir. Verilen her borca karşılık alınan rehin mülklerde olabilecek herhangi bir tamir, bakım veya doğal afet sonucu ortaya çıkan masraflar için de ihtiyat adı altında beş sene boyunca aylık nema ödemesinin karşılığı sözleşmenin başında teberru olarak alınmıştır. İşlemlerin muâmele-i şer'iyeye usulüne göre yapıldığı anlaşılmaktadır. Her işlemde alınan borcun nemasına karşılık olarak satılan eşyanın "hilâl-i saat" olarak belirtildiği ve saate biçilen kıymetin borç alınan meblağa eklendiği görülmüştür.

Sandık işlemlerinin yansıtıldığı Tablo 1'in ilk sırasındaki kayda göre iki yıl müddetle alınan 12.500 kuruş borca karşılık 25.000 kuruş değerindeki arsa rehin bırakılmıştır.⁸⁰ Defter genelinde de görüldüğü üzere rehin mallar borcun 2 katı kadardır. Aylık 93.30 kuruş nema ödemeyi kabul eden borçlu, ana parayı ise yılda 6.250 kuruş olmak üzere iki taksitte geri ödeyecektir. Ayrıca nema geri ödemesi iki bölüm halinde düzenlenmiştir. Borç iki yıllık olduğundan önce iki yıllık nema 2.250 kuruş yazılmış, yanına beş yıla tamamlayan ihtiyat miktarı 3.375 kuruş yazılarak toplam 5.625 kuruş elde edilmiştir.⁸¹ Borcun geri ödenmemesi durumunda, Eytam Nezaretî'ne rehin verilen arsanın müzayede yoluyla satılacağını ve bu aşamada çikabilecek her türlü masrafın borçlu tarafından karşılanacağını garantişinin

⁸⁰ Ek1.

⁸¹ Saatin sandık malı olduğu ve sandık müdüründen satın alındığı açıklaması her hesapta kaydedilmiştir.

alındığı görülmektedir. Yangına karşı da önlem alınmış yangın çıkması durumunda yine tüm masrafların borçlu tarafından karşılanacağı kaydedilmiştir.

Tablo 1: Çanakkale Eytâm Sandığı Defteri İlk 6 Kayıt (1920-1926) (kuruş)

No	Borç miktarı	Aylık nema	Rehin malın değeri	Nema	İhtiyat	Oran %	Müddet (sene)
1	12.500	93.30	25.000/arsa	2.250	3.375	9	2
2	4.300	32.10	8.000/mülk hissesi	774	1.161	9	2
3	9.000	67.20	18.000/1 bab hane	810	3.240	9	1
4	25.000	187	50.000/1 bab hane	6.750	4.550	9	3
5	45.000	337.20	90.000/3 bab dük.	12.150	8.100	9	3
6	6.000	45	12.000/1 bab hane	540	2.160	9	1

Kaynak: 167 nolu Çanakkale Eytâm Sandığı Defteri

Defterde belirtilmemesine rağmen kayıtların süre, idâne ve alınan nema miktarları ayrıntılı verildiği için yapılan hesaplamayla nema oranının %9 olduğu anlaşılmıştır. Bu oran diğer muhasebe kayıtlarından da görüldüğü gibi 1920 yıllarındaki genel oranlar civarındadır. İhtiyat sütunu ise, mülk rehinlerde olabilecek sıkıntıları bertaraf etmek diğer bir deyişle mülkün sigorta bedeli olarak da adlandırılabilir meblağ nemanın beş seneye tamamlanmış halidir. Bir ve iki yıllık borçlarda ihtiyat, ödenecek nemadan fazla, üç yıllık borçlarda ise az olduğu görülmektedir.

Sonuç

Çalışma sonucunda, Osmanlı'da sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel ilişkilerin birbirinden ayırt edilemeyeceği yetim mallarının değerlendirilmesi üzerinden bir kez daha tespit edilmiştir. Uzun yıllar vasi yönetiminde kalan mallar, merkezileşme çalışmaları ile birlikte Eytam Nezareti bünyesinde kurulan eytam sandıklarında toplanmaya başlanarak tek elden yönetilmiştir. Her iki yönetimde de devlet tarafından kurgulanan sistem sayesinde bir yandan yetimin gereksinimleri karşılanırken diğer yandan malların değeri korunmuştur. Söz konusu bütüncül sistemin bir diğer işlevi ise yetim parasından verilen krediler sayesinde ticari hayata katkı sağlanmasıdır. Sistemin sürdürülebilir kılınması ise farklı birimlerin katkısı ile desteklenmiştir.

Bu kapsamda miras bırakılmayan yetimlerin ihtiyaçları için vakıflar devreye girmiştir. Şahıs vakıflarına, vakıf yardımlaşma sandıkları olarak bilinen avarız, esnaf ve yeniçeri orta sandıklarına vakfedilen paraların bir kısmının yetimlerin

ihtiyaçları için kullanıldıkları tespit edilmiştir. Dahası, Osmanlı'da farklı kurumların zaman içinde yollarının keşiştiği, eytam sandıklarında vakıf paraların, vakıf sandıklarında ise eytam paralarının değerlendirildiği anlaşılmıştır. Piyasanın nakit ihtiyacı tüccar, sarraf gibi varlıklı kişilerden karşılanırsa da vakıf paralar ve yetim paralarının da katkısı ihmal edilmeyecek seviyede olduğu görülmektedir.

16. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ele alınan örneklerden vasi yönetimi ile başlayan ve eytam sandıklarının kapatılmasına kadar devam eden süreçte muâmele-i şer'iyeye ve bey' bi'l-istiğlâl, bir kayıttan ise mudarebe işletim usulünün uygulandığı tespit edilmiştir. 18.yy'a kadar bey' bi'l-istiğlâl'in ağırlıklı olduğu, 18. yüzyılın yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın başlarında nezaretin kapatılmasına kadar olan süreçte muâmele-i şer'iyeye usulünün ağırlık kazandığı tespit edilmiştir. 1920-1926 arasında Çanakkale Eytam Sandığı'ndaki 136 hesabın tamamı muâmele-i şer'iyeye ile işletilmiştir.

İşletim usulleri arasında fark gözetilmeden imparatorluğun almış olduğu ekonomik kararlar çerçevesinde kredi piyasalarında kâr oranlarının %9 ile %18 arasında değiştiği belgelenmiştir. Sandıklarda tespit edilen %9 nema oranı, 1920'li yıllar için hedeflenen ve uygulanan sınırlar içerisinde yer almaktadır. İşletim usullerinin uygulanması, alınan rehinlerin değerleri ve nema oranlarından Düstur'da belirtilen hukuk kuralları içerisinde hareket edildiği anlaşılmıştır. İşlemlerin Kadı yönetiminde, şahitler huzurunda ve nazır denetiminde gerekli kurallara uygun olarak yapılması çıkabilecek anlaşmazlıkları en aza indirirken çözüm aşamasında da etkili olmuştur. Olası aksaklıklar borç geri ödemelerinde, yetime sorunlu mal kaldığında (ebeveynin borçlu ya da alacaklı olması), vasi değişimi, vefat, görevi kötüye kullanma gibi durumlarda ortaya çıkmıştır.

Neticede, piyasaların kredi ihtiyacı, yetim paralarını da içine alacak şekilde farklı kanallardan desteklenerek sosyo-ekonomik sistemin sürdürülebilir kılındığı anlaşılmaktadır. Buradan hareketle yetimler ile ilgili meselelerin hukuki, sosyal, kültürel ve dini belgelerin yanı sıra mali ve ekonomik belgelerden de takip edilmesi Osmanlı'nın iç içe geçmiş yaşam tarzının anlamlandırılmasına katkı sağlayacaktır. Çalışmadaki tespitlerin büyük kısmı da konunun ekonomik yönünü vurgulayabilmek adına, yetim mallarının işletilmesine ait belgelerden, para vakıfları ve para vakfi işletim usullerinin kullanıldığı vakıf yardımlaşma sandıkları kayıtlarından derlenmiştir.

Yetim mallarının işletilmesi ile ilgili çalışmaların oldukça az olması ve kaynakların henüz yeterince değerlendirilmemesi alanda boşluk yaratmıştır.

Bu kapsamda şeriye sicillerinde vasiler ile ilgili hüccetler, yetimlere ait müstakil defterler, tereke defterleri, muhasebe defterleri, vakfiyeler ve kazalarda faaliyet gösteren eytam sandıkları kayıtlarından yapılacak araştırmalara ihtiyaç vardır. Dönem ve bölge bazındaki incelemelerin katkıları ile eytam emvalinin finansal aktivitesi sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel kurgunun diğeri bileşenleri ile birlikte değeriendirilmelidir.

Kaynaklar

BOA, *MV.* 25/41.; BOA, *MV.* 220/ 80.; BOA, *MV.* 252/93.; DÜSTUR T.1./C VIII.; DÜSTUR T.1./C I.; Çanakkale Şer'iyye Sicili (Topkapı-2) no.167.

Mahmut Paşa Mahkemesi, sicil no: 162, varak no: 120.; sicil no: 149, varak no: 131.

İSAM Yayınlanmış Kadı Sicilleri.; Eyüb 90, C XXXI.; Bab 54, C XX.; Galata 15, C XXXIV.; Hasköy 05, C XXIII.; Üsküdar 02, C II.; Üsküdar 09, C IV.; Üsküdar 14, C V.; Üsküdar 17, C VI.; Üsküdar 26, C VII.; Galata 46, C XXXVIII. Üsküdar 51, C VIII.; Üsküdar 56, C IX.; Üsküdar 84, C X.

Arı, Abdüsselam, “Yetim”, *TDVİA*, C. XLIII., İstanbul 2013, ss. 501-503.

Aydın, M. Akif, “Eyüp Şeriye Sicillerinden 184, 185 ve 188 nolu Defterlerin Hukuki Tahlili”, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, haz. Tülay Artan, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1998, ss. 65-72.

Bozkurt, Fatih, “Yetimi Kolla, Malını Korum! Tereke Defterleri Ve Yetim Malları (1785-1875)” *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II/3, Ocak-2012, ss. 69-90

Çanlı, Mehmet, “Eytâm İdaresi ve Sandıklar (1851-1926)” *Türkler Ansiklopedisi*, C XIV, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002, ss. 93-128.

Çiftçi, Cafer, “Osmanlı Döneminde Bursa'da Eytam Keseleri”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5, Yıl 4., Bursa, 2003, ss. 81-96.

Demirtaş, H. Necati, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi (1674-1686)* C I ve C II, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2014, ss. 509-529.

Dönmez, İbrahim Kafi, “Yetim”, *MEBİA*, C XIII., İstanbul, 1986, ss. 401-403.

Eryüksel, Ahmet, “Osmanlı Devleti'nde Dul ve Yetimler”, *Şarkiyat Mecmuası*, S. 8, 1998, ss. 331-344.

Göçer, Kenan, “Bankacılığımızda Tekâmül ve Emlak ve Eytam Bankası” *International Journal Of Economic Studies*, 3/1 e-ISSN: 2149-8377, İstanbul 2007, ss. 109-113.

Gürsoy, Çiğdem, *Osmanlı'da Para Vakıflarının İşleyişi ve Muhasebe Uygulamaları: Davudpaşa Mahkemesi Para Vakıfları*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2015.

Gürsoy, Çiğdem, “Osmanlı Devleti’nde Yetim Mallarının Sürdürülebilirliği Hakkında Bir Araştırma”, *Belgi Dergisi*, II/19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/I, ss. 2082-2098.

Kaya, Süleyman, *XVIII. yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, Doktora Tezi), İstanbul 2007.

Özcan, Tahsin, “Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytam Sandıkları” *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14, Yıl: 2006., ss. 103-121.

Özdeğer, Hüseyin, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988.

Toroşer, Tayfun, *Kavanin-i Yeniçeriyân: Yeniçeri Kanunları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, C II, 7. bs., Ankara, TTK Yayınları, [ty.]

_____, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, C I., 3.bs. , TTK Yayınları, Ankara 1988.

Ünal, İrfan, *167 nolu Çanakkale Eytâm Sandığı’na Mahsus Teminath İdane Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (1920-1926)*, (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Y. Lisans Tezi), Çanakkale 2010.

Yazıcı, Nesimi, “Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLVIII/1, Ankara 2007, ss. 1-46.

Vasi Yönetiminden Eytam Sandığına: Eytam Emvalinin Değerlendirilmesinde Kullanılan Finansal Araçlar ve Uygulamaları

Ek 1: Çanakkale Eytâm Sandığı Defteri (1920-1926)

تأمیناتی دانه و دفتری

محیطه نوریسی

عنوان	مبلغ	مدار	مدیر	رقم	تاریخ	محل	توضیحات
...
<p>طالع بینه فرجه ای... کمرسند... نوردی خانزاده... مقصد نوریسی... ۱۶۵۰۰۰... ۱۶۵۰۰۰... ... ۱۶۵۰۰۰ ۱۶۵۰۰۰ ...</p>							

۱۲۹۹

۱۲۹۶

Kaynak: Çanakkale Şer'iyeye Sicileri, Defter no : 167., s. 1.

